

Die godsdienshistoriese agtergrond van die Nuwe Testament: Kommentaar op 'n onlangse publikasie

Johan C Thom

Universiteit van Stellenbosch

Abstract

The religio-historic background of the New Testament: Commentary on a recent publication

The religio-historic background of the NT is of cardinal importance for its interpretation; however, it is far from easy for New Testament scholars to attain a thorough knowledge of this background. What is needed is not only a broad, general orientation, but also first-hand interaction with texts in which Graeco-Roman religious traditions themselves appear and are expressed. But available introductions are either too general or do not offer a satisfactory theoretical framework for understanding textual materials within context. Hans-Josef Klauck's recent introduction to the religio-historical context of the NT, by presenting not only an "external", theoretical but also an "internal" perspective emanating from close interaction with the ancient texts themselves, satisfies to an exceptional degree the requirements mentioned above.

1. INLEIDING

In die lig van die feit dat die Nuwe Testament 'n versameling van tekste met 'n ongetwyfeld godsdiensstige strekking is, is dit voor die hand liggend dat kennis van die godsdiensstige milieu waarin die Nuwe Testament ontstaan het, 'n belangrike rol behoort te speel in ons verstaan van die Nuwe Testament. Geen kultuurverskynsel ontstaan immers *in abstracto* nie; dit het altyd 'n historiese aanloop, dit reageer op voorafgaande ontwikkelinge en bestaande realiteite, dit is ingebed in 'n breër kultuurkonteks. In die geval van die Nuwe Testament het die Joodse godsdiensstige tradisies soos vervat in die

Ou Testament klaarblyklik 'n deurslaggewende vormende rol gespeel. Die Nuwe Testament skrywers verstaan die vroeë Christendom as die verlengde van hierdie tradisies en die meeste poog trouens eksplisiet om aanknopingspunte met die Ou Testament te vind. Dit sou egter naïef wees om te meen dat die Nuwe Testament bloot 'n reglynige ontwikkeling van Ou Testament tradisies verteenwoordig; die interpretasie van die Ou Testament wat in die Nuwe Testament neerslag gevind het, is bemiddel deur 'n post-eksiliese Judaïsme wat self aan verskeie godsdienstige en kulturele invloede onderworpe was, in die besonder die Hellenisme. Ou Testament tradisies is ook nie die enigste godsdienstige opvattinge wat 'n rol in die Nuwe Testament speel nie: skrywers soos Lukas en Paulus tree uitdruklik in gesprek met die Grieks-Romeinse godsdienstige denke en praktyke van hulle lesers; ook ander Nuwe Testament skrywers se werk vertoon in bepaalde opsigte ooreenkomste met Hellenistiese moreel-godsdienstige idees. Om die Nuwe Testament in konteks te verstaan, moet die eksegeet dus naas die Ou Testament en Tweede Tempel-Judaïsme ook deeglik vertrou wees met die Grieks-Romeinse godsdienhistoriese agtergrond.

Die probleem is egter dat dit nie so eenvoudig is om diepgaande kennis van die Grieks-Romeinse godsdienste te bekom nie. Om die Nuwe Testament sinvol met hierdie godsdienste in verband te bring is dit nie genoeg om 'n paar algemene feite oor elk van die godsdienste en filosofies-morele tradisies te ken nie; 'n mens moet eerstehandse kennis van die individuele godsdienste opdoen. Sodanige kennis kan slegs verwerf word deur self om te gaan met die verskynsels wat van die godsdiens oorgebly het, dit wil sê met die beskikbare argeologiese en tekstuele gegewens.

Terselfdertyd kan 'n godsdiens nie slegs "van binne af" geken word nie; 'n mens kan nie eenvoudig volstaan met die selfrepresentasie van 'n bepaalde godsdiens soos wat dit in antieke tekste tot uitdrukking kom nie. Ons benodig ook 'n sistematies-teoretiese en krities-evaluerende perspektief op die godsdiens in sy verhouding tot ander godsdienste. (Na hierdie spanning tussen 'n eksterne en interne perspektief word na analogie van linguïstiese en antropologiese studie dikwels as die "emic-etic" probleem verwys.)

Nuwe-Testamentici wat nie deskundiges is op die gebied van Grieks-Romeinse godsdienste nie, is uiteraard aangewese op inleidings, bloemlesings en ander geselekteerde bronneversamelings vir 'n basiese oriëntering in hierdie veld. Min inleidings tot

die wêreld van die Nuwe Testament voldoen egter aan die vereistes wat hierbo gestel is. Tipiese voorbeelde van hierdie genre is Everett Ferguson se *Backgrounds of early Christianity* (1993), of in Afrikaans, *Die leefwêreld van die Nuwe Testament* onder redaksie van A B du Toit (1997). Hoewel hierdie boeke uitstekende inleidings tot die wêreld van die Nuwe Testament in die algemeen bied, is die ruimte wat aan die godsdienstige agtergrond afgestaan kan word, vanweë hulle opset te beperk om lesers eerstehands met die antieke godsdienste bekend te maak. Ons vind dus min, indien enige, aanhalings of besprekings van oorspronklike tekste in hierdie inleidings. Vanweë hulle aard neig sulke inleidings ook om met veralgemenings oor bepaalde godsdienste te volstaan.

Bloemlesings van antieke godsdienstige en moreel-filosofiese tekste kan 'n belangrike rol speel om moderne lesers bloot te stel aan antieke opvattinge oor sake wat ook in die Nuwe Testament aan die orde gestel word. 'n Mens dink hier byvoorbeeld aan C K Barrett se *The New Testament background: Writings from ancient Greece and the Roman empire that illuminate Christian origins* (1987) of op 'n meer gespesialiseerde vlak, Abraham J Malherbe se *Moral exhortation: A Greco-Roman sourcebook* (1986). Albei boeke bevat uittreksels van antieke tekste wat tematies georden is. 'n Ander tipe bloemlesing bevat uittreksels wat godsdienshistoriese en tekstuele parallele tot bepaalde Nuwe Testament tekste bied. 'n Resente voorbeeld hiervan is Klaus Berger en Carsten Colpe se *Religionsgeschichtliches Textbuch zum Neuen Testament* (1987), wat onlangs deur Eugene M Boring verwerk en in Engels vertaal is met die titel *Hellenistic commentary to the New Testament* (1995). Hierdie tipe benadering word in nog groter besonderhede vergestalt in die veelbandige werk getitel *Neuer Wettstein: Texte zum Neuen Testament aus Griechenland und Hellenismus*, waarvan slegs die tweede band tot op hede verskyn het (Strecker, Schnelle & Seelig 1996). 'n Leemte van albei tipe bloemlesings is dat die uittreksels nie genoegsaam gekontekstualiseer word nie en dat die leser dus maklik 'n skewe indruk van die verband tussen 'n bepaalde uittreksel en die ooreenstemmende Nuwe Testament teks kan vorm (vgl verder die waarskuwing teen parallele tekste buite konteks, in Thom 2001:477-479). Bloemlesings se belangrikste funksie is dus om die leser te prikkel om die oorspronklike tekste verder in geheel te bestudeer.

'n Inleiding tot die godsdienshistoriese agtergrond van die Nuwe Testament wat in 'n groot mate daarin slaag om sowel 'n sistematiese raamwerk te gee as om lesers met

tekste wat bepaalde godsdienste en tradisies verteenwoordig, bekend te maak, is Hans-Josef Klauck se twee-band werk, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums* (1995; 1996), wat so pas ook in 'n Engelse vertaling verskyn het onder die titel *The religious context of early Christianity: A guide to Graeco-Roman religions* (2000).¹ Klauck (2000:7; 1995:23) beskryf sy benadering tot antieke godsdienste as 'n "sisteem-teoretiese" benadering: "In this context, religion is understood as a social system of signs with very precise functions within society, which it alone can supply." Klauck (2000:8-9; 1995:24) is terdeë bewus van die reduksionistiese neiging van so 'n benadering, en probeer dit ondervang deur verteenwoordigers van 'n bepaalde godsdienst self aan die woord te stel:

A system-theoretical description of religious phenomena, if it remains conscious of its own limitations, makes no affirmations about claims to truth and absoluteness, whether positive – which could not in any case be expected of such a description – or negative. It cannot, of course, be denied that this model has a tendency to reduce religion to something else, and ultimately to dissolve into culture and society. Despite the danger of circular arguments, the way to avoid this tendency is to take seriously what those personally involved say about themselves.... An exclusive concentration on this interior view (as was customary in the earlier academic study of religion) cannot be recommended, because we should then lack objective criteria for our description; but taken together, the approaches from the outside and from the inside provide sufficiently secure parameters for work in the history of religion.

Klauck se bespreking van antieke godsdienste bevat dus telkens die volgende elemente: 'n breë sistematiese bespreking; 'n meer gedetailleerde bespreking van geselekteerde tekste; 'n kritiese evaluering van die betekenis van die bepaalde tradisie vir die verstaan van die vroeë Christendom. Daarby is elke afdeling voorsien van 'n lys van die belangrikste publikasies oor die onderwerp.

Klauck verdeel sy werk in ses afdelings (in die Duits word drie per band bespreek). Sy keuse van fokusareas word bepaal deur eksegetiese oorwegings, dit wil sê

---

¹ In die bespreking wat volg, kom al die aanhalings uit die Engelse weergawe, maar ek sal telkens ook 'n verwysing na die Duitse teks gee.

hy konsentreer op onderwerpe wat van primêre belang is vir die verstaan van die Nuwe Testament en wat dus ook gereeld in die sekondêre literatuur aan die orde gestel word (Klauck 2000:10-11; 1995:25-26).

Die eerste afdeling (I) handel oor godsdienstige ervarings in die alledaagse lewe, dit wil sê veral oor stads- en huisgodsdienste, en behels die volgende breë onderwerpe: offerkultus, godsdienstige verenigings, *religio domestica* en die dodekultus. Die bespreking sluit ook meer spesifieke temas in soos offerandes en teorieë oor die funksie daarvan, tempeldiens, die aanbidding van standbeelde van die gode, priesterskap, godsdienstige feeste, privaatheiligdomme, begrafnisrites en opvattinge oor die onderwêreld.

By die lees van hierdie afdeling val dit op dat Klauck nie skroom om bewysplase uit vroeg-Griekse skrywers soos Homeros (9de-8ste eeu vC), Hesiodos (8ste eeu vC), Hipponaks (6de eeu vC) en Herodotos (begin 5de eeu vC) naas skrywers uit die Grieks-Romeinse periode soos Livius (59 vC-17 nC), Dio Chrusostomos (c 40/50 tot ná 110 nC) en Lukianos (geb c 120 nC) te gebruik nie (vgl Klauck 2000:14-15, 17-19, 22, 26-27, 36; 1995:28-29, 31-32, 34, 37-38). Die aanname waarop hierdie gebruik berus (en waarmee ek my volledig kan vereenselwig), is dat daar wat veral die offer- en tempelkultus betref, 'n groot mate van homogeniteit dwarsdeur die antieke tydperk was; vroeg-Griekse skrywers se getuienis is dus net so waardevol as dié van latere skrywers. Dit beteken dat Nuwe-Testamentici nie oorhaastig hulle blikwydte moet beperk tot antieke tekste uit die Hellenistiese en vroeë keisertydperk wanneer hulle vergelykbare materiaal vir die Nuwe Testament probeer vind nie.

In die tweede afdeling (II) bespreek Klauck die misteriegodsdienste, by name die Eleusiniese misteries, die Dionusoskultus en Orfisme, die kultus van Attis, die Isiskultus en die misteries van Mitras. 'n Sterk punt van hierdie afdeling is die wye verskeidenheid tekste wat aangehaal en bespreek word. ('n Interessante groep Orfies-Bakgiese tekste met 'n sterk eskatologiese perspektief wat egter ontbreek, is die sogenaamde "beenplaat"-inskripsies van Olbia; kyk by West 1983:17-19; Zhmud 1992.) Van ewe groot belang is egter Klauck se nugtere bespreking van die misteriegodsdienste as verskynsel en sy kritiese evaluering van hulle moontlike verband met die vroeë Christendom (Klauck 2000:81-90, 149-152; 1995:77-83, 126-128). Hoewel hy saam met die meeste hedendaagse geleerdes afwysend staan teenoor die standpunt van die "Religionsgeschichtliche

Schule” dat die misteriegodsdiens ’n deurslaggewende invloed op die vroeë Christendom gehad het, is Klauck (2000:152; 1995:128) tog van mening dat die Christelike sakramenteleer sy beslag gekry het in interaksie met die misteriegodsdiens en dat ook die Christologie in ’n dialogiese verhouding daartoe ontwikkel het.

Die volgende afdeling (III) behels ’n potpourri van temas onder die vaandel “volksgeloof” (“popular belief”; “Volksglaube”): astrologie, waarsêery, wonderwerke en magie. Klauck (2000:153-154; 1995:129) is bewus van die problematiese karakter van hierdie oorkoepelende term Ferguson [1993:199-234] gebruik byvoorbeeld die term “personal religion” om dieselfde lading te dek, maar meen dat dit tog sinvol aangewend kan word “to embrace phenomena that partly converge upon and complement the exercise of religion in the city and the house, and partly act as a competitor and alternative to this.” Die vraag bly egter staan of hierdie klassifikasie nie te veel gepredikeer is op ’n moderne onderskeiding tussen godsdiens en bygeloof nie.

Hoe dit ook al sy, die godsdienslike verskynsels wat in hierdie afdeling aan die orde gestel word, is onteenseglik van groot belang vir die verstaan van die Nuwe Testament. In sy bespreking van elkeen van hierdie verskynsels probeer Klauck dus krities die verband met die Nuwe Testament evalueer. Daar is ooreenkomste én verskille tussen die wondergenesings van Asklepios by Epidauros en die wondergenesings in die Evangelies en Handeling, tussen die openbare optrede van die eerste-eeuse wonderwerker Apollonios van Tiana, en dié van Jesus. Die belangrike rol wat toekomsvoorspelling en die interpretasie van tekens in die lewe van Grieke en Romeine gespeel het, regverdig die detail aandag wat Klauck daaraan skenk in sy bespreking van die orakelkultus van Delfi en ander heiligdomme, insluitende die kultus van die godsdiensentrepeneur Aleksander van Abonuteigos, van die Sibilyse orakels en van die teorie en praktyk van droomuitleg. Die problematiese verhouding tussen godsdiens en magie blyk onder andere uit die feit dat Jesus self vroeg reeds van magiese praktyke beskuldig is. Klauck probeer godsdiens en magie op ’n noukeurige, maar versigtige wyse onderskei; sy gevolgtrekking (Klauck 2000:217; 1995:174) is in lyn met ’n konsensus onder geleerdes:

Ultimately, no brief definition will suffice; rather, one must picture magic and religion...as antithetical poles within a continuum, or as two end points joined

by a common line. They can be characterised with the help of a number of antithetical conceptual pairs, though they describe the reality only to a varying extent; the realisation of the individual factors in specific cases determines whether we should identify the phenomenon more in terms of religion or more in terms of magic.

Klauck sluit hierdie afdeling af met 'n bespreking van astrologie. Hoewel die invloed van astrologie minder direk waarneembaar is in die Nuwe Testament (uitsonderings is miskien Kolossense en Openbaring), is die belang daarvan onmiskenbaar: enersyds omdat astrologie een van die belangrikste godsdienstige alternatiewe was waarteen die vroeë kerkvaders die Christendom moes handhaaf (Klauck 2000:248-249; 1995:196-197); andersyds omdat dit vir ons belangrike insae gee in die heersende kosmologie van die tyd.

In afdeling IV bespreek Klauck die tema van vergoddelike persone binne die konteks van die heerser- en die keiserkultus. Naas die historiese oorsprongee gee hy ook 'n waardevolle oorsig van verskillende pogings om hierdie verskynsel te verklaar: in terme van die "goddelike" mens (die θεῖος ἀνὴρ), Euhemerisme, die heldekultus en die weldoenerkultus. Dit word gevolg deur 'n noukeurige historiese oorsig van wat die keiserkultus in die tyd van elke keiser tot en met Trajanus behels het. Hierdie oorsig is veral van belang indien ons 'n duidelike beeld wil vorm van wat die implikasie van die keiserkultus in elke fase van die ontwikkeling van die vroeë Christendom gehad het. Klauck sluit die afdeling af met 'n evaluering van die belang van die keiserkultus as "institusionele metafoor" enersyds, dit wil sê die simboliese waarde wat die kultus gehad het om die sosiale en politieke stabiliteit van die Romeinse Ryk te verseker, en van die belang daarvan vir die Christendom andersyds. Hier waarsku hy tereg teen 'n oorbeklemtoning van die invloed wat die kultus op die Christendom van die Nuwe Testament tyd gehad het.

In die volgende afdeling (V) bespreek Klauck die godsdienstige rol van filosofie in die Grieks-Romeinse periode. In so verre as wat verskillende filosofiese tradisies hulle daarop ingestel het om die individu te help om 'n suksesvolle en gelukkige lewe te lei, 'n leefwyse wat hulle in staat gestel het om die aanslae van die noodlot te hanteer en wat hulle voorberei het op die dood, het filosofie in hierdie tyd 'n pastorale funksie vervul

wat formeel en selfs ook inhoudelik verskeie raakpunte met die vroeë Christendom vertoon. Klauck wys tereg daarop dat “philosophy served educated circles as a guideline for a religiously based conduct of life” (Klauck 2000:334; 1996:77). Weens ’n gebrek aan ruimte beperk Klauck sy bespreking hoofsaaklik tot Stoïsimisme, Epikurisme en Middel-Platonisme.²

Vir Stoïsimisme fokus Klauck op twee van die belangrikste tydgenote van die Nuwe Testament skrywers, naamlik Seneca en Epiktetos. Hulle is egter hoegenaamd nie die enigste Stoïsyne wat sinvol met die Nuwe Testament in verband gebring kan word nie – Musonius Rufus (c 30-101 nC) en Hierokles die Stoïsyn (in die tyd van Hadrianus) se werk vertoon albei interessante raakpunte met die NT (Van der Horst 1974, 1975; Malherbe 1986:passim). In sy uitmuntende oorsig van die Stoïsynse leer (een van die beste bondige inleidings beskikbaar) gee Klauck (2000:351-354; 1996:88-90) onder andere ook ’n kort, maar insiggewende interpretasie van Kleantes se *Himne aan Zeus*, waarvan die belang vir die Nuwe Testament in ’n onlangse publikasie gedemonstreer is (Thom 2001). Hy bespreek verder belangrike temas soos Stoïsynse opvattinge oor die dood, die hiernamaals en selfmoord, die gewete en morele vryheid, en hy sluit die gedeelte oor die Stoïsimisme af met ’n kort oorsig oor die Simici.

Vergeleke met die ruim bespreking wat aan Stoïsimisme afgestaan is (ongeveer 50 bladsye in die Engelse teks), is Klauck se bespreking van die Epikurisme ietwat knap (15 bladsye in die Engels). Hy konsentreer hoofsaaklik op die werk van Epikuros (341-270 vC) self, en wy geen aandag aan die meer tydgenootlike Epikureërs soos Philodemus (c 110-40/35 vC) en Diogenes van Oinoanda (2de eeu nC) nie. Afgesien van inhoudelike raakpunte met die vroeë Christendom (wat oor verskeie jare heen in die Society of Biblical Literature se Hellenistic Moral Philosophy and Early Christianity Group aan die orde gestel is), is die Epikureërs van die eeue voor en na Christus van groot belang vir die Nuwe Testament wetenskap vanweë hulle sosiale organisasie, propagandegenieke en veral hulle pastorale begeleiding van nuwelinge (Glad 1995; Konstan et al 1998; Gordon 1996).

---

² By die uitstekende lys van oorsigtelike literatuur wat Klauck (2000:331-332; 1995:75) as inleiding tot die Grieks-Romeinse filosofieë verskaf, moet ’n mens nou *The Cambridge history of hellenistic philosophy* (Algra et al. 1999) byvoeg.

As voorbeeld van 'n Middel-Platonis bespreek Klauck Plutarchos, 'n antieke skrywer oor wie hy self al verskeie belangrike publikasies laat verskyn het. Die belang van Plutarchos kan onmiddellik gesien word uit die groot verskeidenheid morele en godsdienstige temas wat in sy werke aan die orde gestel word. Klauck bespreek sy opvatting oor bygeloof (*deisidaimonia*), vergelding, eskatologie en demonologie. Dit is jammer dat Klauck nie ook ruimte kon vind vir die werk van Philo van Aleksandrië nie (so ook Betz 1997).

In sy samevatting van hierdie afdeling kom Klauck (2000:427; 1996:143) tot die slotsom dat “the philosophy of the Hellenistic imperial [liewer: Hellenistic-imperial] period provides the most important and wide-reaching body of comparative material to help identify the position of early Christianity in intellectual and religious history.” Ek sou so 'n standpunt heelhartig ondersteun: 'n Nuwe-Testamentikus sal bladsy vir bladsy meer materiaal van direkte interesse in Seneca of Plutarchos vind as byvoorbeeld in tekste oor die misteriegodsdienste.

Die laaste afdeling (VI) handel oor die Gnostisisme, wat volgens een geleerde in der waarheid deel is van die “Platoniese onderwêreld” (Dillon 1977:384) en dus 'n uitvloeisel is van die bestek wat in die vorige afdeling gedek is. Klauck bespreek eers die fenomeen self en die verband met die Nuwe Testament, dan die belangrikste bronne en eksponente en uiteindelik die belangrikste leerstellings rakende kosmologie, antropologie, soteriologie, eskatologie, ekklesiologie en etiek. Die afdeling word afgesluit met 'n bespreking van die “Lied van die pêrel”. Soos Betz (1997) reeds uitgewys het in sy bespreking van die Duitse weergawe, verdien die Hermetisme in die lig van die belangrike raakpunte met die Judaïsme en vroeë Christendom 'n meer uitvoerige bespreking as die een en 'n half bladsy wat Klauck (2000:439-441; 1996:151-152) daaraan wy. 'n Bespreking van die *Poimandres* (*Corpus Hermeticum* 1) sou byvoorbeeld die meeste van die belangrikste leerstellinge van 'n Gnostisistiese denkwyse illustreer.

Die Engelse weergawe bevat naas 'n indeks van geselekteerde Bybeltekse 'n volledige indeks van verwysings na moderne geleerdes. Dit is jammer dat die indeks van Grieks-Romeinse tekste wat wel in die Duitse weergawe voorkom, weggelaat is, veral in die lig van die baie insiggewende besprekings wat Klauck van sodanige tekste gee.

Die godsdienshistoriese agtergrond van die Nuwe Testament

Soos wat uit bostaande bespreking blyk, bied Klauck se werk 'n uitstekende inleiding tot die godsdienshistoriese agtergrond van die Nuwe Testament: dit is nie slegs sistematies en oorsigtelik nie, maar bied ook detail-steekproewe van bepaalde godsdienstige tekste en verskynsels wat die leser eerstehands aan die godsdienstige tradisies bekend stel. Klauck se besprekings is voorts van so 'n peil dat dit op bepaalde punte ook 'n belangrike bydrae tot die studie van Grieks-Romeinse godsdienste self maak. Sy werk is dus nie slegs vir die beginner nie, maar ook vir die spesialis van groot waarde en dit word van harte aanbeveel.

Literatuurverwysings

- Algra, K, Barnes, J, Mansfeld, J & Schofield, M (eds) 1999. *The Cambridge history of hellenistic philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barrett, C K 1987. *The New Testament background: Writings from ancient Greece and the Roman empire that illuminate Christian origins*. Rev ed San Francisco: HarperSanFrancisco; London: SPCK.
- Berger, K & Colpe, C (Hrsg) 1987. *Religionsgeschichtliches Textbuch zum Neuen Testament*. Göttingen & Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht. (Das Neue Testament Deutsch, Textreihe 1.)
- Betz, H D 1997. Review of *Die religiöse Umwelt des Urchristentums I, II*, by Hans-Josef Klauck. *JBL* 116:357-359.
- Boring, M E, Berger, K. & Colpe, C (eds) 1995. *Hellenistic commentary to the New Testament*. Nashville, Tennessee: Abingdon.
- Dillon, J 1977. *The Middle Platonists: 80 BC to AD 220*. Ithaca: Cornell University Press.
- Du Toit, A B (red) 1997. *Handleiding by die Nuwe Testament, Vol 2, Die leefwêreld van die Nuwe Testament*. Halfway House: Orion.
- Ferguson, E 1993. *Backgrounds of early Christianity*. 2nd ed Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Glad, C E 1995. *Paul and Philodemus: Adaptability in Epicurean and early Christian psychagogy*. Leiden: Brill. (Suppl to Novum Testament 81.)

- Gordon, P 1996. *Epicurus in Lycia: The second-century world of Diogenes of Oenoanda*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Klauck, H-J 1995. *Die religiöse Umwelt des Urchristentums, Vol 1: Stadt- und Hausreligion, Mysterienkulte, Volksglaube*. Stuttgart: Kohlhammer. (Kohlhammer Studienbücher Theologie 9/1.)
- 1996. *Die religiöse Umwelt des Urchristentums, Vol 2: Herrscher- und Kaiserkult, Philosophie, Gnosis*. Stuttgart: Kohlhammer. (Kohlhammer Studienbücher Theologie 9/2.)
- 2000. *The religious context of early Christianity: A guide to Graeco-Roman religions*, tr by B McNeil. Edinburgh: T&T Clark. (Studies of the New Testament and its world.)
- Konstan, D et al. (eds & tr) 1998. *Philodemus: On frank criticism*. Graeco-Roman Series 13. Atlanta, Georgia: Scholars Press. (SBLTT 43.)
- Malherbe, A J 1986. *Moral exhortation, a Greco-Roman sourcebook*. Philadelphia: Westminster. (Library of Early Christianity 4.)
- Strecker, G, Schnelle, U & Seelig, G (Hrsg) 1996. *Neuer Wettstein: Texte zum Neuen Testament aus Griechentum und Hellenismus, Vol 2.1-2: Texte zur Briefliteratur und zur Johannesapokalypse*. Berlin & New York: De Gruyter.
- Thom, J C 2001. Cleanthes' *Hymn to Zeus* and early Christian literature in Collins, A Y & Mitchell, M M (eds), *Antiquity and humanity: Essays on ancient religion and philosophy presented to Hans Dieter Betz on his 70th birthday*, 477-499. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Van der Horst, P W 1974. Musonius Rufus and the New Testament: A contribution to the Corpus Hellenisticum NT 16, 306-15.
- 1975. Hierocles the Stoic and the New Testament: A contribution to the Corpus Hellenisticum. NT 17, 156-60.
- West, M L 1983. *The Orphic poems*. Oxford: Clarendon.
- Zhmod, L 1992. Orphism and graffiti from Olbia. *Hermes* 120, 159-68.